

Заклад вищої освіти «Український католицький університет»

Гуманітарний факультет

Кафедра культурології

Кваліфікаційна робота

**на тему «Культурна пам'ять про геноцид вірмен у 21-му столітті:
механізми функціонування (на прикладі львівської спільноти вірмен)»**

Виконав: студент 4 курсу, групи ГКУ19/Б
Галузі знань 03 Гуманітарні науки
Спеціальності 034 Культурологія
Освітньої програми «Культурологія»
Освітній ступінь Бакалавр
Білий М. О.

Керівник Рутар Х. Д.
Рецензент Старовойт І. М.

Львів – 2023 року

Анотація

У межах роботи було опитано та проаналізовано свідчення представників львівської вірменської спільноти щодо культурної пам'яті про геноцид вірмен: чи пам'ятає спільнота про цю подію та як це проявляється та що є важливим для спільноти у репрезентації геноциду в культурі для львівської спільноти вірмен.

Праця базується на роботах таких науковців як Джеффри Александер (метод аналізу репрезентації травматичної події та створення дискурсу про подію від групи, що пережила травму), Маріана Гірш (концепт постпам'яті – міжпоколіннєвої передачі травматичного досвіду) та Кеті Карут (теорія травми та травматичної пам'яті). Крім того, для історичного обрамлення було використано напрацювання Адама Джонса, Нормана Наймарка та Рафала Лемкіна, а аналіз групи проводився шляхом роботи зі свідченнями представників львівської вірменської спільноти, серед яких було проведено інтерв'ювання у 2022-му та 2023-му роках.

У роботі представлено аналіз того, які практики пам'ятання поширені серед спільноти; що є важливим для спільноти, в контексті репрезентації травми про геноцид вірмен та пам'ятання про подію, в сфері мистецтва; який вплив дають політики пам'яті на пам'ятання спільноти про подію.

Ключові слова: геноцид вірмен, культурна пам'ять, травма, постпам'ять, політики пам'яті, львівська спільнота вірмен.

Annotation

Within the framework of the work, the testimony of representatives of the Lviv Armenian community regarding the cultural memory of the Armenian Genocide was interviewed and analyzed: does the community remember this event, how does it manifest armenian genocide and what is important for the community in the representation of the genocide in culture for the Lviv Armenian community.

The work is based on the works of such scientists as Jeffrey Alexander (a method of analyzing the representation of a traumatic event and creating a discourse about the event from a group that has experienced trauma), Mariana Hirsch (the concept of postmemory - transgenerational transmission of traumatic experience) and Kathy Caruth (theory of trauma and traumatic memory). In addition, the works of Adam Jones, Norman Naimark and Rafal Lemkin were used for the historical framing, and the group analysis was conducted by working with the testimonies of representatives of the Lviv Armenian community, among whom interviews were conducted in 2022 and 2023.

The paper presents an analysis of what remembrance practices are common among the community; what is important for the community, in the context of representing the trauma of the Armenian Genocide and remembering the event, in the field of art; what impact do politics of memory have on the community's memory of the event.

Key words: Armenian genocide, cultural memory, trauma, post-memory, politics of memory, Lviv Armenian community.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ І	5
1.1 Геноцид: рамкування концепту	5
1.2 Геноцид вірмен	10
РОЗДІЛ ІІ	15
2.1 Що таке культурна пам'ять?	15
2.2 Травматична пам'ять	18
2.3 Постпам'ять	22
2.4 Політики пам'яті	23
РОЗДІЛ ІІІ	27
3.1 Львівська спільнота: “Я маю знати, хто я”	27
3.2 Локальні практики комеморації: церква, школа та сім'я	28
3.3 Кіно та література як формотворчі елементи культурної пам'яті	31
3.4 Політика пам'яті: офіційна vs суспільна	37
ВИСНОВКИ	41
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	43
ДОДАТКИ	47
1. Питальник 2022:	47
2. Питальник 2023:	47

ВСТУП

Дослідження проявів пам'яті про геноцид вірмен у культурі локальної львівської вірменської спільноти в сучасності є основною метою цього дослідження. Визначення того, що саме пам'ятає спільнота про цю подію та як це проявляється межах різних культурних арен (в релігії, мистецтві, тощо) – є основними завданнями роботи.

Ця робота є актуальною, враховуючи, з одного боку, велику кількість населення етнічних вірмен на території України, для яких є важливим пам'ятати про геноцид вірмен, та небажання офіційно визнати геноцид вірмен державою з іншого.

В роботі використовуватимуться наукові підходи Джефрі Александера (аналіз репрезентації геноциду вірмен у різних сферах культури), Маріани Гірш (аналіз передачі міжпоколіннєвого травматичного досвіду) та Кеті Карут і Дорі Лауба (теорія травми). Для окреслення історіографічних рамок дослідження було використано напрацювання таких дослідників як Адам Джонс, Норман Наймарк та Рафал Лемкін.

Предметом дослідження в роботі є культурна пам'ять, а об'єктом – репрезентація геноциду вірмен в культурі в Україні, прояви пам'яті про геноцид всередині спільноти та практики, спрямовані на зовнішню не вірменську аудиторію. Основне питання дослідження – “Як проявляється пам'ять про геноцид вірмен в культурі та що саме є важливим у репрезентації геноциду для львівської спільноти вірмен?”

РОЗДІЛ І

Геноцид: уявлення феномену

1.1 Геноцид: рамування концепту

12 січня 1951-го року – день, коли набрала чинності резолюція ООН №260 «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього».¹ Два роки до того, 9 грудня 1948-го, на збірці Генасамблеї ООН вона була прийнята. Прийняття цієї резолюції уможливило офіційне юридичне обвинувачення осіб, причетних до масових вбивств, знищення культури, примусового виселення людей з території проживання та інших злочинів проти людяності. Для вивчення конкретного прикладу та наслідків геноциду в першу чергу важливо зрозуміти привід та причину введення поняття геноциду спочатку в наукову, а згодом і в юридичну сферу.

За всю історію людства було скоєно велику кількість міжнародних злочинів, велося багато воєн, проте одним з найбільших та наймасовіших прикладів порушення прав людини був геноцид. Хоч саме поняття геноциду з'явилося відносно недавно, в ХХ-му столітті, геноциди стосовно тих чи інших груп людей відбувалися і раніше. Саме ж поняття супроводжувалося, і, в певній мірі, супроводжується обговореннями тих чи інших змін до означення геноциду в правовому полі, через що бачу потребу в означенні геноциду в цій роботі задля кращого розуміння контексту подальшого дослідження.

Перш за все, пропоную звернутися до словників, аби визначити, як подається поняття геноциду не на академічному рівні, а на побутовому, звичному для більшості людей. У своєму попередньому дослідженні я

---

¹ «Конвенція про запобігання та покарання злочину геноциду». URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf. (доступ від 26 травня, 2023)

звернувся до декількох популярних англомовних словників — Britannica, оксфордського та кембриджського словників, тож тут пропоную звернутися до них, та ще декількох українських словників, аби побачити, як описують поняття геноциду не тільки за кордоном, але й в українському суспільстві. В онлайн-словнику Britannica та британському словнику Oxford(а також у Кембриджському словнику) визначення поняття геноциду є схожим: “злочин, пов’язаний із умисним знищенням частини або усієї національної, етнічної, расової чи релігійної групи, шляхом вбивства людей чи іншими методами”². На відміну від інших словників, наведених тут, кембриджський словник визначає геноцид більше з правової точки зору. Окрім того, якщо словник Britannica не акцентує увагу конкретно на вбивстві і визначає геноцид як “знищення”, кембриджський словник підкреслює саме вбивство як основний метод заподіяння геноциду. На онлайн-порталі української мови “Словник.ua” можемо бачити визначення геноциду як корисливого знищення групи населення. Хоч пояснень до того, що означає “корисливе” знищення групи, немає, можна припустити, що мається на увазі масове вбивство, що відбулося заради конкретної практичної вигоди. Один з найбільш популярних онлайн-словників української мови “Словник української мови” (sum.in.ua) пояснює геноцид як “Винищення окремих груп населення за расовими, національними, релігійними мотивами”. З усіх показаних прикладів, вочевидь, дає найменш широке пояснення, оскільки не включає в себе, до прикладу, етнічний чи політичний аспект геноциду.³

---

² перек. з англ. “*the crime of intentionally destroying part or all of a national, ethnic, racial, or religious group, by killing people or by other methods*”

“Genocide.” GENOCIDE | definition in the Cambridge English Dictionary. Accessed May 26, 2023. <https://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/english/genocide>.

³ Дмитрієв О.. “Словник української мови. ГЕНОЦИД - тлумачення, орфографія, новий правопис онлайн”. URL:

<https://slovyk.ua/index.php?swrd=%D0%93%D0%95%D0%9D%D0%9E%D0%A6%D0%98%D0%94>
(доступ від 23.02.2023)

Поняття «геноцид» має довгу історію появи. Роботу над правовим визначенням дій, спрямованих на знищення певної групи людей за етнічними, національними, релігійними та іншими ознаками розпочав польський та американський науковець-правник та лінгвіст, з єврейським походженням, Рафал Лемкін. Як вказує канадський дослідник історії Адам Джонс у своїй монументальній праці «Геноцид. Вступ до глобальної історії»⁴, Лемкін цікавився історіями пригнічених народів ще з дитинства. Як пише адвокат та професор права лондонського Університетського коледжу Філіп Сендс у своїй книзі «Східно-Західна вулиця», у шестирічному віці Лемкін дізнався про погром 1906-го року у Білостоці, під час якого було вбито сто євреїв.⁵ Ця подія справила яскраве враження на молодого Лемкіна. Чотири роки потому, у 1910-му, Лемкін прочитав історичний роман про давній Рим Генрика Сенкевича «Quo Vadis», після чого він «спитав маму, чому поліція не втручалася, коли римляни кидали християн до левів».⁶ У 1921-му році Лемкін навчався у Львові і його зацікавила ситуація з вбивством вірменським месником Согомоном Тейліряном турка Талаата-пашу, який був одним з ключовим ініціатором Геноциду вірмен 1915-1917-х років, та подальшим арештом першого та засудженням до страти. Ці події співпали зі звільненням з-під варті інших організаторів геноциду, як зазначає Адам Джонс, у вигляді «жесту доброї волі» західних країн з Туреччиною. Лемкіна здивувало, чому чоловіка, який вбив одного засуджують до страти, а інших людей, що були відповідальні за вбивства сотень тисяч відпускають на волю. В цей момент з'явилася ідея створити поняття, яке може охарактеризувати масові вбивства однієї групи іншої. У 1933-му році Лемкін запропонував

---

⁴ Джонс А. «Геноцид. Вступ до глобальної історії» – Київ: Дух і літера, 2019. – 674 с – (Routledge)

⁵ Сендс, Ф. «Східно-західна вулиця.» Повернення до Львова. Львів: Видавництво Старого Лева, 2017. – 224 С.

⁶ Сендс, Ф. «Східно-західна вулиця.» Повернення до Львова. Львів: Видавництво Старого Лева, 2017. – 225 С.

два поняття: «варварство» – на «позначення навмисного знищення національних, релігійних, соціальних та етнічних груп»; та «вандалізм», що означало «знищення творів мистецтва і культури, що були вираженням особливого генія цих колективів».⁷ Попри старання Лемкіна і часті виїзди на різноманітні конференції, юридична світова спільнота ці поняття не сприйняла, через що дослідник вирішив створити нове влучніше поняття, яке зможе вмістити в собі сенс обидвох попередніх понять. Так, він запозичає з грецької слово «генос»(*genos*, в пер. народ) та з латинської *cid* (*cid*, в перек. вбивати). У самому ж виначенні Лемкін робив наголос на декількох критеріях, необхідних для класифікування дій як «геноциду»: фізичне знищення колективу людей, об'єднаних національністю або етносом та знищення або намагання знищити культуру цієї групи, тим самим, фактично, об'єднавши свої два попередні визначення «варварства» та «вандалізму».⁸

В доволі короткий для міжнародної юриспруденції період після викладу Лемкіним ідеї поняття «геноциду», термін був прийнятий ООН на засіданні Генеральної Асамблеї у 1948-му році. Саме визначення, проте, мало деякі відмінності від бачення Лемкіна і відтоді модифікується і доповнюється і досі. Прийнята на Генасамблеї в 1948-му році конвенція мала наступний виклад «геноциду»:

...геноцид означає будь-яку з таких дій, що здійснюються з наміром знищити, повністю чи частково, будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку: убивство членів такої групи; заподіяння серйозної тілесної чи психічної шкоди членам такої групи; навмисне створення життєвих умов ... щоб призвести до фізичного знищення цілої групи або її частини; вживання заходів, що призводять до

---

⁷ перек. “*extermination directed against the ethnic, religious or social collectivities*”; “*destruction of the art and cultural heritage in which the unique genius and achievement of a collectivity are revealed*”

Лемкін, Р. “Дії, що становлять загальну (міжнаціональну) небезпеку, вважаються порушенням закону націй”. Raphael Lemkin's 1933 proposal to make extermination of groups an international crime -- prevent genocide international. URL: <http://www.preventgenocide.org/lemkin/madrid1933-english.htm> (доступ від 6 травня, 2023)

⁸ Джонс А., “Геноцид. Вступ до глобальної історії” – Київ: Дух і літера, 2019. – С. 37

*перешкоджання народжуваності всередині такої групи; насильницька передача дітей цієї групи іншій групі.*⁹

Можна пересвідчитися, що конвенція ООН про геноцид розширила поняття, порівняно з баченням Рафала Лемкіна. На відміну від його визначення, бачення членів ООН включало расову і релігійну групу як таких, що можуть стати жертвами геноциду. Окрім того, до дій, що вказують на геноцид були відведені також психічне насильство над певною групою, створення життєвих умов з ціллю знищення та перешкоджання народжуваності й передача дітей, чого також бракувало у визначенні Лемкіна.

Поява терміну «геноцид» і подальший його розвиток спричинили появу і інших вузких термінів на означення знищення груп людей за характеристиками, що не увійшли до складової геноциду як-от «гендерцид» – термін, запропонований Мері Енн Воррен, на позначення наміреного знищення групи за гендерними чи статевими ознаками; «елітоцид», що означає знищення еліти певної групи(культурні та політичні діячі тощо) та інші.¹⁰

Вивчення ж саме геноциду як явища не закінчилося на напрацюваннях Лемкіна та резолюції ООН. Навіть навпаки, означення злочину у правовому та науковому полі уможливили появу великої кількості досліджень не тільки наслідків та перебігу геноцидів, а й передумов до появи феномену масового винищення груп людей. Так, Американський історик Норман Наймарк у книзі “Геноцид: світова історія”¹¹ зазначає, що поява швидкої комунікації на довгих дистанціях (телеграф, телефон, а зараз - інтернет) уможливили надсилання наказів до початку геноциду з різних куточків країн та світу. Окрім того, інтерес

---

⁹ Джонс А., “Геноцид. Вступ до глобальної історії” – Київ: Дух і літера, 2019. – С. 39

¹⁰ Джонс А., “Геноцид. Вступ до глобальної історії” – Київ: Дух і літера, 2019. – С. 53

¹¹ Наймарк Н., М. “Геноцид: світова історія”. Oxford University Press, 2017. – 193 с.

громадян до політики, який задовольняється через ЗМІ, дав змогу екстремістським політичним партіям поширювати свою пропаганду на велику кількість людей, тим самим, прямим або непрямим способом, підштовхуючи населення до насильницьких дій відносно певної групи або етнічної спільноти та розпалюючи міжетнічну ненависть в межах однієї країни або декількох держав. Саме завдяки засобам швидкої комунікації, які дають змогу координувати насильницькі дії в межах великої імперії, геноцид, в тому ж числі і геноцид вірмен 1915-го, виявляється насправді не стихійним та неконтрольованим явищем, а планомірним, планованим масовим вбивством.

1.2 Геноцид вірмен

Геноцид вірмен привернув увагу багатьох дослідників історії, культурології та соціології, оскільки, більшою мірою, саме на основі його вивчення, як було вказано раніше, з'явилося поняття “геноцид”. Дослідженням геноциду вірмен займалися такі науковці як канадієць Адам Джонс, американці Норман Наймарк, Джей Вінтер, Роберт Сміт та Ерік Маркусен.¹² Важливо також зазначити, що вивченням геноциду вірмен займалися також і турецькі науковці, серед яких Фатма Мюге Гочек, Фетхіє Четін та Танер Акчам

Геноцид вірменів, скоєний турецькою владою на території Османської імперії 1915-1917-х років, як згадувалося раніше, був саме тим прикладом історії, який і наштовхнув Рафала Лемкіна на юридичне виведення і подальше дослідження поняття геноциду. За Адамом Джонсоном, формальний план винищення вірмен був задекларований турецьким урядом під грифом «суворо конфіденційний» ще в 1914-му

---

¹² “Вірменія”. College of Liberal Arts

URL: <https://cla.umn.edu/chgs/holocaust-genocide-education/resource-guides/armenia> (доступ від 7 травня, 2023)

році, майже за рік до початку тотального винищення вірменського населення імперії. Тоді, у 1914-му, секретним документом турецького уряду було наказано «закрити всі вірменські товариства, заарештувати всіх, хто будь-коли працював проти уряду та відправити їх у ... східний кінець країни і там чи дорогою туди усіх знищити».¹³ Фізичне винищення стосувалося лише чоловіків віком до 50-ти років, в той час як жінок та дітей було наказано залишити в живих аби потім ісламізувати. Як вказує Джонс, це, власне, був план для подальшого знищення вірмен. Згодом, вже в 1915-му році, прикриваючись гострою ситуацією між Туреччиною та Росією під час Першої світової війни, влада Туреччини закликала «прибрати населення, яке симпатизує російській армії».¹⁴ Відтак, спочатку відбувся елітіцид (винищення ідейної еліти) вірмен у декількох великих містах, пізніше – гендерцид проти вірменських чоловіків (у тому числі і тих, хто перебував у турецькому війську), а згодом насилля перекинулося і на всіх інших вірмен Туреччини. Джонс наголошує на тому, що методика винищення була одна і та сама по всій країні, що свідчить про наявність централізованого наказу верхівки влади. Окрім насильницької сторони вірменського геноциду, мало місце і знищення вірменської культури під час геноциду, що ще більше підводить скоєні Туреччиною злочини під «лемкінське» визначення геноциду. Історик Адам Джонс вказує, що «вірменські пам'ятки ... підривали, цвинтарі виорювали і перетворювали на кукурудзяні і пшеничні поля, вірменські квартали в містах зносили».¹⁵

Норман Неймарк же пояснює геноцид вірмен у Туреччині на початку ХХ століття через своєрідне “змагання за землі та багатство” між турками, курдами та мусульманськими біженцями з одного боку, та вірменами з

---

¹³ Джонс А., “Геноцид. Вступ до глобальної історії” – Київ: Дух і літера, 2019. – С. 185

¹⁴ Джонс А., “Геноцид. Вступ до глобальної історії” – Київ: Дух і літера, 2019. – С. 186

¹⁵ Там само – С. 187

іншого, які, за час свого перебування в Туреччині, в більшості мали великі статки, порівняно з мусульманськими народами, що проживали на тій самій території.

Наймарк вказує також важливий факт для розуміння причин вчинення Геноциду вірмен 1915-1917-х років. Наприкінці XIX століття вже відбувалися погроми турків відносно вірменського населення. Автор вказує, що в період з 1894-го по 1896-й рік курдськими військами, що перебували під керівництвом турків, було поранено та вбито до двохсот тисяч вірмен.¹⁶ По закінченню Першої світової війни члени Антанти змусили турецький уряд підписати “Угоду на вірменську реформу”, яка зобов’язала молодотурків (на той час керуюча націоналістична партія Туреччини) прийняти перебування закордонних інспекторів в Османській імперії, які будуть відстоювати інтереси вірменської спільноти, проте це сталося вже за рік після завершення геноциду вірмен. А ще у 1908-му році, під час повстання молодотурків, вірмени підтримали цей рух, який в ті часи спирався на засадах внутрішньої міжнаціональної єдності Туреччини, проте після початку Першої світової війни різко змінив курс на турецькі націоналістські та анти вірменські погляди.¹⁷ Вже під час вчинення геноциду відносно вірмен американець Генрі Моргентау, представник вірмен в Османському уряді, мав змогу напряму поговорити та записати інтерв’ю з тодішнім лідером Туреччини Талаат-пашою. В ході розмови, міністр пояснив Моргентау справжні причини знищення вірмен. Наймарк цитує Талаата¹⁸:

---

¹⁶ Наймарк Н., М. “Геноцид: світова історія”. Oxford University Press, 2017. – С. 71

¹⁷ Там само.

¹⁸ перек. з англ. “*In the first place, they [the Armenians] have enriched themselves at the expense of the Turks. In the second place, they are determined to domineer over us and to establish a separate state. In the third place, they have openly encouraged our enemies. ... We have therefore come to the irrevocable decision that we shall make them powerless before this war is ended*”

Там само. – С. 75

“По перше, вірмени збагатили себе за користь турків. По друге, вони вирішили домінувати над нами та створити окрему державу. По третє, вони відкрито заохочували наших ворогів ... Таким чином ми дійшли до невідворотнього рішення, що ми мусимо зробити їх безсилими до того як ця війна закінчиться”

Почувши цю заяву, Моргентау відповів, що жодне з озвучених обвинувачень не має сенсу, на що Талаат зявив, що вони вже позбулися третини вірменського населення Туреччини і повернути дружні вірменсько-турецькі стосунки назад уже неможливо. “Жоден вірменин вже не може бути нашим другом, після того, що ми з ними зробили” - підсумував міністр.¹⁹

З описаного, можна побачити, що питання Геноциду вірмен виходило не з міжетнічного конфлікту, спровокованого релігійною приналежністю одних до мусульманства, а інших – до християнства чи боротьбою за певну територію, а з холодного розрахунку та бажання верхівки турецького керівництва об'єднати націю шляхом створення внутрішнього ворога, винищення якого слугуватиме засобом об'єднання та основною його ціллю.

Відомо також про те, що вже двадцять років після Геноциду вірмен, Адольф Гітлер, німецький лідер нацистів який вчинив масовий геноцид євреїв на території Німеччини та пізніше окупованих, внаслідок військових дій в часи Другої світової війни, територіях, згадував винищення вірмен як приклад геноциду, за який ніхто не був покараний і який на офіційному рівні не сприймався світовою спільнотою як злочин проти людства. Наймарк вказує, що нацисти були свідомі звірств турків проти вірмен і байдужості людства до цієї події. Наведена автором цитата Гітлера за 22-ге серпня 1939-го року підтверджує це: “Наша ціль не в

---

¹⁹ перек. з англ. “No Armenian can be our friend after what we have done to them”
Наймарк Н., М. “Геноцид: світова історія”. Oxford University Press, 2017. – С. 75

досягнення певної лінії, а в фізичному знищенні ворога ... Хто, в кінці кінців, говорить сьогодні про винищення вірмен?”²⁰

В цілому можна підсумувати, що геноцид вірмен відбувся на тлі глобальних політичних ігор та перипетій початку ХХ століття, коли у складному становищі в період Першої світової війни, керівництво Османської імперії обрало вірмен як основних внутрішніх ворогів, а їх винищення мало стати основою для об'єднання турецької нації. Попри те, що релігійна різниця (яка багатьма вважається основною причиною до вчинення геноциду) між турками та вірменами все ж мала місце, основними мотивами вчинку вірменської влади слугувало саме національне об'єднання, що засновувалося на ідеї спільного внутрішнього ворога. Вірмен було обрано також через те, що вони володіли відносно більшими статками відносно турецького населення країни. Крім того, вартує уваги той факт, що за знищенням вірмен спостерігали зовнішні політичні гравці, які мали своїх спостерігачів в межах Османської імперії, котрі, попри свою незгоду з діями Османської імперії, не мали змоги вплинути на ситуацію. Врешті, геноцид вірмен, за різними даними, забрав життя від шістсот тисяч до півтора мільйонів турецьких вірмен та спричинив втечу великої кількості вірменських жителів сходу Османської імперії спершу до сусідніх країн, а згодом і в інші частини світу.²¹

---

²⁰ перек. з англ. “Our war aim is not to attain a particular line [in the east], but the physical destruction of an enemy. ... Who after all speaks today about the annihilation of the Armenians?”
Наймак Н., М. “Геноцид: світова історія”. Oxford University Press, 2017. – С. 76

²¹ Наймак Н., М. “Геноцид: світова історія”. Oxford University Press, 2017. – С. 74

РОЗДІЛ II

Культурна пам'ять як основа для ідентичності спільноти

2.1 Що таке культурна пам'ять?

Індивідуальна пам'ять, безумовно, відіграє важливу роль у житті людини: з її допомогою можна не тільки пам'ятати про те, що відбувалося колись чи запам'ятовувати про те, що є безпечним, а що ні, але й передавати свій досвід до наступних поколінь. У випадках, коли подія зачіпає одночасно велику кількість так, що кожен член групи отримує схожий в цілому досвід, з'являються такі явища як колективна та культурна пам'ять.

Концепту культурної пам'яті передувало поняття колективної пам'яті, виведене французьким соціологом та філософом Морісом Альбваксом у його монографії “Колективна пам'ять”, виданій у 1950-му році. Сам термін з одного боку протиставляється, а з іншого – доповнюється, терміну індивідуальної пам'яті. Так, Альбвакс зазначає: “Колективна пам'ять, зі свого боку, охоплює індивідуальні спогади, залишаючись при цьому відмінною від них ... будь-які індивідуальні спогади, які можуть проникнути всередину, трансформуються в цілісність, яка не має особистої свідомості”.²² За теорією Альбвакса, колективна пам'ять представляє собою ширшу історичну пам'ять колективу, в якому кожен представник може мати власні досвіди про які він пам'ятає, проте історична пам'ять залишатиметься спільною для кожного представника групи (нації, етносу тощо).

---

²²перек. “*The collective memory, for its part, encompasses the individual memories while remaining distinct from them*”

Альбвакс, Моріс. “Historical Memory and Collective Memory.” *Collective Memory*. URL: <https://marcuse.faculty.history.ucsb.edu/classes/201/articles/80HalbwachsCollMemChap2.pdf> (доступ від 23 травня 2023). – С. 51–52

Поняття ж культурної пам'яті було виведене німецьким істориком та культурологом Яном Ассманом у книзі “Культурна пам'ять. Письмо, пам'ять і політична ідентичність у ранніх розвинутих культурах”, виданій в 1992-му році. У праці Ассман бере за основу для концепту культурної пам'яті запропоновану Альббаксом колективну пам'ять і розділяє її на “комунікативну” та “культурну”. Відповідно, різницю між індивідуальною, комунікативною та культурною пам'яттю науковець обґрунтовує так: “Особиста пам'ять втілена в нашому мозку та нервово-психічній системі, соціальна пам'ять вбудована в сузір'я соціальної комунікації, але все ще втілена в свідомості учасників, а культурна пам'ять ... об'єктивована та вбудована в культурні інститути”.²³ Під словосполученням “культурні інститути” Ассман має на увазі тексти, символи, ритуали, здатні виступати формою збереження пам'яті та способом передачі культурної пам'яті між поколіннями. Характерною особливістю культурної пам'яті з-поміж інших видів пам'яті є відсутність свідомості, в якій вона перебуває. За Ассманом, в той час коли комунікативна та індивідуальна пам'ять мають своїх носіїв, культурна пам'ять втілена, власне, в культуру, яка не має свідомості, а механізм, за яким вона функціонує як “пам'ять” полягає в збудженні та нагадуванні суб'єкту про попередньо закодовані особисті або колективні досвіди.²⁴ Тобто, до прикладу, особистість, що переглядає фільм про Другу світову війну, не мала досвіду безпосередньо засвідчити події 1940-х років, проте різні досвіди, представлені в фільмі, можуть нагадати їй про події або ж

---

²³ перек. “Personal memory is embodied in our brain and neuro-mental system, social memory is embedded in the constellations of social communication but still embodied in the brains of the participants and cultural memory is ... embedded in cultural institutions”

Ассманн Ян "Communicative and cultural memory." (2013): 36-43. – С. 37 URL: https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/propylaeumdok/3860/1/Assmann_Communicative_and_Cultural_2013.pdf (доступ від 23 травня, 2023)

²⁴ Там само

про інші розповіді, які вона чула на цю тему. Згрубше, це можна назвати прикладом функціонування культурної пам'яті за Ассманом.

Важливе доповнення до теорії колективної пам'яті виводить німецька культурологиня Ерл Астрід у праці “Медіа та культурна пам'ять”. Працюючи з концептом, запропонованим Яном Ассманом, дослідниця розглядає те, яку роль відіграють медіа у конструюванні та поширенні культурної пам'яті. Так, дослідниця доходить до висновку, що функціонування та конструювання культурної пам'яті в основному відбувається у двох полях – медійному та соціальному. Як вказує Астрід: “Саме публічна арена перетворює одні виправлення на релевантні медійні версії минулого, тоді як інші ігнорує або цензурує. Це означає, що динаміку культурної пам'яті необхідно вивчати на перетині як соціальних, так і медіальних процесів”.²⁵

Можна підсумувати, що, виділивши три основні типи пам'яті: індивідуальну, комунікативну та культурну, останню можна вирізнити з-поміж інших тим, що вона закодовується у певні символи, представлені в різних медіа. При тому, закодовує їх сама спільнота, представники якої, згодом, можуть як користуватися закодованими сенсами заради “згадування”, так і поширювати пам'ять на інші групи за допомогою медіа. Відмінними ж є види індивідуальної та комунікативної пам'яті, які потребують безпосереднього свідка певних подій, який про них пам'ятає, в той час як культурна пам'ять у вигляді мистецтва, ЗМІ та інших засобів масової комунікації або ж за допомогою традицій може пережити тих, хто вклав у неї свій досвід.

---

²⁵ перек. “It is the public arena which turns some remediations into relevant media versions of the past, while it ignores or censors others. This means that the dynamics of cultural memory has to be studied at the intersection of both social and medial processes”

Астрід Ерл. “Media and Cultural Memory.” Walter de Gruyter Берлін, Нью-Йорк, 2009. с. 264 – 5 С.

2.2 Травматична пам'ять

Для розуміння того, що таке травматична пам'ять, важливо зазначити, що ж таке травма. Дослідниця Кеті Карут у книзі “Травма: дослідження в пам'яті”²⁶ розмістила статті декількох науковців, які розглядали різні аспекти травми та її впливу на людей. У вступі, написаному дослідницею, описано проблематику, яку розглядають науковці в книзі та власні міркування з приводу питання травми та її впливу на різні аспекти культури, такі як “література та педагогіка, побудова історії у письмовій формі та кіно, а також соціальна чи політична активності”.²⁷ Саму ж травму дослідниця вивчає нерозривно від психологічного захворювання, який вона породжує – ПТСР (Посттравматичний синдром), який виникає не одразу під час процесу травмування, а з деяким запізненням, коли досвід отримання травматичної події повторюється вже в “спокійний” для людини час. Детальніше травму розглядає у цій книзі соціолог Кай Еріксон у розділі “Примітки про травму та суспільство”.²⁸ Науковець зазначає про повторювальний аспект травми: “Перш за все, травма передбачає постійне переживання деякого зранюючого досвіду у снах і кошмарах, спогадах і галюцинаціях, а також у компульсивному пошуку подібних обставин”.²⁹ Таким чином, травма за Кеті Карут та Каєм Еріксоном постає як зранююча подія, яка спричиняє повторення шокowego стану людини, кошмари та інші види несвідомого “повернення” до стану людини в час переживання травмуючої події.

---

²⁶ Перек. “*Trauma: Explorations in memory*”

Карут, Кеті. “*Trauma: Explorations in Memory*”. Балтимор: Johns Hopkins Univ. Press, 1995. 284 с.

²⁷ перек. “*literature and pedagogy, the construction of history in writing and film, and social or political activism*”

Карут, Кеті. “*Trauma: Explorations in Memory*”. Балтимор: Johns Hopkins Univ. Press, 1995. 284 с. – С. 4

²⁸ Карут, Кеті. “*Trauma: Explorations in Memory*”. Балтимор: Johns Hopkins Univ. Press, 1995. – С. 183

²⁹ перек. “*Above all, trauma involves a continual reliving of some wounding experience in daydreams and nightmares, flashbacks and hallucinations, and in a compulsive seeking out of similar circumstances*”

Карут, Кеті. “*Trauma: Explorations in Memory*”. Балтимор: Johns Hopkins Univ. Press, 1995. – С. 184

Окрім розгляду основних характеристик травми, Кай Еріксон у розділі “Примітки про травму та суспільство” розглядає те, як травма впливає на спільноти, для яких цей досвід є спільним, та зраних певною подією людей, які опиняються в не травмованому суспільстві. З одного боку, люди, що пережили травматичний досвід гуртуються навколо одні одних, оскільки травма є сильною спільною ознакою, що вирізняє їх серед інших. Прикладом цього є фраза, що належить американцеві якого взяли в полон в Ірані, використана Еріксоном у статті: “Бути разом легко. Нам не потрібно нічого пояснювати. У нас один і той самий біль”.³⁰ Водночас, якщо взяти більш глобальну общину людей, в яку входять як травмовані, так і не травмовані люди, помічається зовсім інша тенденція: ті хто не пережив травматичного досвіду намагаються сепаруватись від тих, хто його пережив, так ніби не хочуть “заразитися недугом”.

Уваги заслуговує і інша праця Кеті Карут - “Почути травму”, яка включає в себе інтерв’ю з теоретиками травми.³¹ В ній, насамперед, важливою є частина з розмовою з ізраїльсько-американським аналітиком Дорі Лаубом. В інтерв’ю розглядається процес опису травматичного досвіду та його передачі, а також ролі слухача в ньому. Дослідник вказує, що свідчення про травматичну подію та сам процес розмови є хорошим механізмом “загоєння”, коли роздріблені фрагменти спогадів про пережитий досвід з’єднуються в одне ціле. Вказується необхідність зовнішнього “адекватного” слухача, який буде зацікавлений у сприйнятті та процесі слухання історії травмованої людини, і який, за потреби, може сам структурувати та “повернути” почуте оповідачу.³² Наявність слухача забезпечує структурування історії отримання травми в свідомості

---

³⁰ перек. “It is easy to be together. We dont have to explain things. We carry the same pain”

Карут, Кеті. “Траума: Explorations in Memory”. Балтимор: Johns Hopkins Univ. Press, 1995. – С. 186

³¹ Карут, Кеті. “Почути Травму: Розмови з провідними спеціалістами з теорії та лікування катастрофічних досвідів”. Київ: “Дух і літера”, 2022. 372 с.

³² Карут, Кеті. “Почути Травму: Розмови з провідними спеціалістами з теорії та лікування катастрофічних досвідів”. Київ: “Дух і літера”, 2022. 372 с. — С. 62

оповідача. У випадку ж, коли “адекватного” слухача немає, а історія не розповідається, досвід залишається фрагментованим та подрібленим в свідомості оповідача, таким чином повторюючись йому ж вже в кошмарах, сновидіннях та іншими способами несвідомого повторення пережитого.³³

Таким чином, травма постає як феномен, що розглядається в сукупності з порушенням психіки (найчастіше ПТСР), який має репетитивну природу і може повторюватися у снах, кошмарах, галюцинаціях людей, що пережили зранюючий досвід. Окрім того, травма може бути як об’єднуючим, так і роз’єднуючим для суспільства чинником в залежності від масштабності та “травмованості” спільноти. Зменшення впливу травми на психіку людини відбувається шляхом проговорення розповіді про неї від свідка події до “адекватного” слухача, готового слухати та реагувати на історію потерпілої людини.

Складову ж культурної травми розглядає американський соціолог Джеффри Александер у книзі “Культурна пам’ять та колективна ідентичність”, в якій дослідник зібрав напрацювання різних науковців в сфері культурної травми.³⁴ У своїй статті “До теорії культурної пам’яті” Александер розглядає різні підходи до вивчення травми, в тому числі і посиляючись на згадану Кеті Карут. Проте, в цій статті найважливішим є розділ про соціальний процес створення заяви про культурну травму. Подібно до ідеї Дорі Лауба про наявність “слухача” та процес розмови про травму, що може мати терапевтичний ефект, Джеффри Александер розглядає мовний акт, що відбувається від лица групи-носіїв травми на широку аудиторію. Так, дослідник визначає три компоненти: мовці (група-носіїв травми), аудиторія (громадськість спершу самої групи-

---

³³ Там само – С. 65

³⁴ перек. “*Cultural trauma and collective identity*”

Александер, Джеффри, Рон Айерман, Бернард Гізен, Ніл Смелзер, Пьотр Штомпка. “*Cultural trauma and collective identity*”. Berkeley: University of California Press, 2004.

носіїв, а згодом і зовнішня) та ситуація (історичний, культурний та інституційний контекст, в якому відбувається розмова).³⁵ Для створення головного нарративу про травматичну подію група-носіїв, за Александером, мусить дотриматись чотирьох аспектів репрезентації культурної травми. Перший стосується природи спільного болю, тобто роз'яснення того, що саме відбулося і чому це було травматичним досвідом.³⁶ Друге питання – природа жертви. Тут важливо пояснити аудиторії, яка група піддалася травматичним діям, чисельність цієї групи тощо.³⁷ Третій аспект – відношення ширшої аудиторії та жертви. Для того, щоб аудиторія змогла відчувати та зрозуміти травму групи-носіїв необхідно пояснити, як саме група відноситься до широкої аудиторії, зобразити спільні якості конкретної травмованої групи та іншої, не травмованої групи, яка бере участь у процесі “слухання”.³⁸ І, накінець, четвертий аспект – окреслення відповідального. Цей аспект включає в себе конкретизацію антагоніста (групи або особистості, що спричинила травму).³⁹ Як пише далі дослідник, ці чотири аспекти репрезентації культурної травми поширюються через інституційні арени, такі як релігія, естетика (куди входять, в основному, твори мистецтва), право, наука, ЗМІ та державна бюрократія. Можна підсумувати, що процес репрезентації культурної травми є схожим до процесу розмови про травматичну пам'ять особистості, має чотири необхідних аспекти, які забезпечують розуміння широкою аудиторією природи травми, та поширюється через так звані інституційні арени.

---

³⁵ Александер, Джеффри, Рон Айерман, Бернард Гізен, Ніл Смелзер, Пьотр Штомпка. “Cultural trauma and collective identity”. Berkeley: University of California Press, 2004. – С. 12

³⁶ Там само – С.13

³⁷ Там само – С. 13

³⁸ Александер, Джеффри, Рон Айерман, Бернард Гізен, Ніл Смелзер, Пьотр Штомпка. “Cultural trauma and collective identity”. Berkeley: University of California Press, 2004. – С. 14

³⁹ Там само – С. 15

2.3 Постпам'ять

Геноцид вірмен відбувся більш ніж сто років тому, через що можна зробити висновок, що людей які застали його в свідомому віці вже майже немає, якщо такі і залишилися взагалі. Відтак, ця подія залишилася в пам'яті наступних поколінь, яка передалася їм безпосередньо або опосередковано від очевидців. Позначення трансгенераційного досвіду який передається безпосередньо або опосередковано від очевидців на наступні покоління називається постпам'яттю і є важливою складовою культурної пам'яті про різні події.

Вивченням трансгенераційного досвіду займалося багато науковців: від психологів до культурологів та антропологів. До них належать Франц Рупперт, Джеймс Холліс, Анн Анселін-Шутценбергер, Маріана Гірш та інші. Саме дослідниця Колумбійського університету та дослідниця пам'яті Маріана Гірш вивела поняття “постпам'ять” спершу у своїй статті 1992-го року “Покоління постпам'яті”, а згодом, після майже тридцяти років вивчення концепту, розширила його розуміння у книзі 2012-го року “Покоління постпам'яті: писемність та візуальна культура після Голокосту”.⁴⁰

В цілому, постпам'ять за Маріаною Гірш можна описати як концепт, що означає передачу, здебільшого травматичного, досвіду від старшого до молодшого покоління або в межах одного покоління. Тут з'являється поділ постпам'яті на сімейну та афіліативну: перша означає передачу травматичного досвіду саме від старшого покоління до молодшого, частіше в межах однієї сім'ї; передача ж досвіду між представниками одного покоління вкладена в поняття афіліативної

---

⁴⁰ перек. “*The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After The Holocaust*”
Гірш. М. “*The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After The Holocaust*” Columbia University Press, Нью Йорк. 2012. 309 с.

постпам'яті і досягається через “додаткові структури”, як-от школи, університети, місця працевлаштування тощо.

Окрім того, Гірш вводить поняття “повторювальна пам'ять” або “знову-пам'ять”, виведене письменницею та професоркою Принстонського університету Тоні Морріс, яке виступає опозицією до постпам'яті.⁴¹ За словами Маріани Гірш, відмінність між цими поняттями така: “Я бачу діапазон між тим, що Моррісон називала “повторюваною пам'яттю”, і тим, що я визначаю як “постпам'ять”, між пам'яттю, яка, передана через тілесні симптоми, що стала формою повторення та реконструкції та тою, яка працює через непряме та багаторазове посередництво”.⁴² Таким чином, відмінність між поняттями можна побачити і в префіксах слів, що їх означають. В той час як “знову-пам'ять” повторюється і може переживатися людиною за деяких умов, постпам'ять не володіє такими властивостями і слугує скоріше поштовхом до “репетиції” травматичних моментів, тим самим повертаючи людину до “знову-пам'яті”.

2.4 Політики пам'яті

Нормативно-правова база, що стосується пам'ятання в Україні, загалом, підпадає під юрисдикцію держави. Так, на вищих ланках влади вирішується, які пам'ятні дні будуть вважатися святковими, як працювати з героїзацією тощо. Питання визнання того чи іншого геноциду на офіційному рівні та впровадження загального пам'ятного дня також лежить на плечах держави. Ці питання стосуються такої галузі політики

---

⁴¹ “Знову-пам'ять” – перек. “*rememory*”

⁴² Перек. “*I see a range between what Morrison has called “rememory” and what I am defining as “postmemory”-between, on the one hand, a memory that, communicated through bodily symptoms, becomes a form of repetition and reenactment, and, on the other hand, one that works through indirection and multiple mediation*”

Гірш. М. “*The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After The Holocaust*” Columbia University Press, Нью Йорк. 2012. – С. 82

як політика пам'яті, яка і визначає усі вищезазначені аспекти пам'ятання на загальнодержавному рівні.

Поняття “політики пам'яті” з'явилося відносно нещодавно – приблизно в 60-х роках минулого століття, тому, в цілому, єдиного визначення політики пам'яті нема, а науковці, що працюють прицільно з вивченням політик пам'яті зазвичай дають один з декількох варіантів означення поняття. Тож тут спробую навести декілька прикладів того, що може називатися політиками пам'яті. Так, український культуролог Олександр Гриценко у своїй роботі “Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994—2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати” зазначає, що політикою пам'яті можна вважати сферу “суспільної політики, як цілеспрямовану діяльність держави, що має на меті утвердження в свідомості суспільства уявлень про історичне минуле, бажаних з огляду державних інтересів або суспільного блага”.⁴³ Тут можна виділити ключову тезу відносно політик пам'яті – причиною ведення або ж не-ведення певної політики пам'ятання може бути як суспільне благо, так і інтереси держави. Тобто, у випадку, коли державні інтереси йдуть наперекір політиці пам'яті, пам'ятання (або ж вшанування, визнання), до прикладу, певної події, може не проводитися на загальнодержавному офіційному рівні. При тому, у праці Гриценко згадує й дефініції, виражені іншими дослідниками, які також вартують уваги. Так, посилаючись на португальську дослідницю Александру Бараона де Бріто, автор вказує, що політики пам'яті це “у вужчому розумінні, політика правди і справедливості в перехідний період; у ширшому ж йдеться про те як суспільство інтерпретує та привласнює своє минуле в

---

⁴³ Гриценко, Олександр. “Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати”. КІС, 2017. – С. 11

спробах збудувати своє майбутнє”.⁴⁴ У цьому визначенні можна побачити орієнтацію політик пам’яті на майбутнє – що ми забуваємо, а що ми пам’ятаємо – враховуючи потреби держави в контексті пам’ятання про важливі події. Крім того, слова про “правду та справедливість”, імовірно, можуть стосуватися репрезентації саме конфліктної пам’яті для держав, які перебувають на етапі свого становлення або в критичній політичній ситуації.

Важливу примітку для науковців, що працюють зі сферою політик пам’яті робить Пітер Веровшек – професор політики та міжнаціональних зв’язків в Університеті Шеффілда. У своєму есеї “Коллективна пам’ять, політика та вплив минулого: політика пам’яті як парадигма дослідження” автор вказує, що дослідження в сфері політик пам’яті мусять проводитися як з фокусом на діяльності державних установ та інституцій, які продукують необхідні наративи та створюють загальне обрамлення колективної пам’яті, так і на “інтерактивних каналах, через які ідеї про минуле передаються, оскаржуються, замовчуються. і проговорюються поза цими формальними умовами”.⁴⁵ Ця теза видається доволі подібною до тієї, яку представила Ерла Астрід, про перетин медіальної та суспільної сфери як фокус вивчення культурної пам’яті. Таким чином, вивчення як культурної пам’яті, так і політик пам’яті відбувається у схожих полях: в медіа, які транслюють ідеї, пов’язані з пам’ятанням з одного боку, та суспільною або інституційною сферою (у випадку політик пам’яті) з іншого.

---

⁴⁴ Гриценко, Олександр. “Президенти і пам’ять. Політика пам’яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати”. КІС, 2017. – С. 17

⁴⁵ перек. “*interactive channels through which ideas about the past are transmitted, contested, silenced. and are spoken outside these formal conditions*”

Веровшек, Пітер Дж. “Collective memory, politics, and the influence of the past: the politics of memory as a research paradigm”. Vol. Vol. 4, Vol. 3. Politics, Groups, and Identities, 2016. – С. 531

Таким чином, політика пам'яті постає як сфера загальної політики держави, спрямовану на пам'ятання або ж забуття тих чи інших подій, особистостей, періодів тощо. На те, що саме буде запам'ятовуватися, а що ні, та як буде проводитися імплементація політик пам'яті відносно різних історичних фактів впливають в першу чергу інтереси держави, переважаюча суспільна думка, а також бажання політичних діячів або ж громади відновити історичну справедливість.

РОЗДІЛ III

Суспільні рамки травматичного пам'ятання: львівська спільнота вірмен

3.1 Львівська спільнота: “Я маю знати, хто я”

Геноцид вірмен мав значний вплив на світову спільноту вірмен. Від початку і до кінця геноциду з територій Туреччини втекли тисячі вірмен, деякі з яких перебралися в тодішню Російську імперію, і оселилися на її території, в тому числі і на території сучасної України, створюючи нові або доєднуючись до вже існуючих вірменських спільнот у різних містах. Зараз вірмени мають свої спільноти у Харкові, Дніпрі, Києві та інших містах України. Хоч у Львові ж проживає не найбільша спільнота вірмен, її представники беруть активну участь у житті міста та презентації своєї спільноти на локальному обласному рівні.

Для унаочнення та висвітлення питання культурної пам'яті про геноцид вірмен в Україні та Вірменії було проведено серію глибинних інтерв'ю з дієвцями львівської вірменської спільноти, записані в квітні 2023-го року (Пальник див. Додаток 1, 2). Крім того, було проаналізовано діяльність львівської вірменської громади через ЗМІ та соціальні мережі. Питання можна поділити на три групи: про культурну пам'ять про геноцид вірмен в Україні та у Львові зокрема, про культурну пам'ять про геноцид вірмен у Вірменії та про особисте бачення репрезентації геноциду вірмен в культурі респондентів та респонденток. Участь у інтерв'ю взяли вірмено-український перекладач Анушаван Месропян, волонтерка Ані Саакян та науковець Богдан Павліш. Окрім того, в роботі присутні посилання на інтерв'ю з трьома опитуваними (Ані Саакян, Анушаван Месропян та бізнесмен та співавтор книги про історію вірмен у Львові Тігран Арутюнов), записані восени 2022-го року.

До львівської спільноти вірмен відносять себе респонденти Ані Саакян, Анушаван Месропян та Тігран Арутюнов. При цьому, незалежно від того, народилися респонденти в Україні чи у Вірменії, усі ідентифікують себе українцями. Тут можемо бачити перевагу географічного місця проживання та народження над родовою приналежністю, а сама родова приналежність виявляється, в основному, через приналежність до локальних спільнот. Основним же осередком вірменської спільноти у Львові є вірменська церква, розташована у центрі міста. «Я навіть там в дитинстві ходила в цю школу... ну це як вважається як недільна школа, спочатку вона була суто при церкві ... Ну тобто ця (ред. вірменська) спільнота навколо церкви, я би сказала, що вона так гуртується» – вказує Ані Саакян.⁴⁶

3.2 Локальні практики комеморації: церква, школа та сім'я

Про геноцид більшість опитуваних дізналися у школі: з книг та на уроках історії; один опитуваний Тігран Арутюнов – дізнався від рідних.⁴⁷ Тут, за означенням Кеті Карут, можемо спостерігати тенденцію до пізнання історичного факту геноциду та особистих історій більше через афіліативну постпам'ять, ніж через сімейну: у випадку більшості опитуваних “додатковою структурою” для передачі афіліативної постпам'яті виступала школа, а лише у випадку пана Тіграна Арутюнова постпам'ять передавалася вертикально, від представника старшого покоління до молодшого.⁴⁸ При тому, респонденти, які вперше дізналися про геноцид не від родини вказували, що розмови в межах сім'ї все ж

---

⁴⁶ Запис “2022 Інтерв'ю Ані Саакян.m4a” 00:03:04 - 00:04:14

URL: https://drive.google.com/file/d/1P5lynpD5NstheE6GMZI3VVviUsHXq_dn/view?usp=share_link (доступ від 6 травня, 2023)

⁴⁷ Запис “2022 Інтерв'ю Тігран Арутюнов.m4a” URL: <https://drive.google.com/file/d/1zSH2OtJZUHRtStr-xx11Cow3UU-dO3KM/view?usp=sharing>

⁴⁸ Запис “2022 Інтерв'ю Тігран Арутюнов.m4a” URL: <https://drive.google.com/file/d/1zSH2OtJZUHRtStr-xx11Cow3UU-dO3KM/view?usp=sharing>

відбувалися, але вже після того як респонденти дізнавалися про геноцид з доступних джерел: у школах або з книг. Так, один з опитуваних, який не мав в родині жертв геноциду, Анушаван Месропян, розповідав про те, що дізнався про геноцид у школі, а згодом, після розмови зі старшою сестрою, брав у неї книги та дізнався про події читаючи.⁴⁹ Натомість респондентка Ані Саакян спочатку дізналася про геноцид вірмен у тринадцятирічному віці в недільній школі при Вірменській церкві, а згодом, у віці сімнадцяти років, дізналася більше про травматичний досвід родичів від бабусі, зі своєї ініціативи. “Цю історію мені розказала бабуся ... коли я сіла до неї: “так, давай поговоримо про сім’ю, бо мені треба розуміти що я є”, – розповідає опитувана.⁵⁰ Розмова респондентки з бабусяю про історії родичів, що засвідчили геноцид, також є прикладом передачі сімейної постпам’яті, проте в цій ситуації, їй передувала афіліативна. На думку респондентки Ані Саакян, причиною того, що у вірменських сім’ях мало, або ж узагалі не говорять на тему геноциду вірмен та його наслідків, є «закрита ментальність» – небажання говорити на теми, зв’язані з негативом, насильством та смертю.⁵¹

Шанування пам’яті про геноцид вірмен у Львові відбувається в основному локально, здебільшого у церкві. У день пам’яті геноциду вірмен 24-го квітня відбувається служба у Вірменській церкві Львова, що є найбільш масовою практикою пам’ятання жертв геноциду у Львові. Окрім того, пам’ять вшановують також і в межах сімей, проте здебільшого це стосується тих родин, які мали родичів, що були жертвами геноциду. Проте, респонденти не могли назвати інших практик

---

⁴⁹ Запис “2022 Інтерв’ю Анушаван Месропян Ч.2.м4а” 00:34:08 - 00:34:30

URL: https://drive.google.com/file/d/1RT7FDDTBiRIUQmP4wRC_5lmSZS9UITnn/view?usp=share_link (доступ від 6 травня, 2023)

⁵⁰ Запис “2022 Інтерв’ю Ані Саакян.м4а” 00:10:52 - 00:11:00

⁵¹ Запис “2022 Інтерв’ю Ані Саакян.м4а” 00:18:116 - 00:18:27

URL: https://drive.google.com/file/d/1_RT7Z7Ndmn_pjn00VRbhOXr-YlbulErJ/view?usp=share_link (доступ від 6 травня, 2023)

пам'ятання геноциду вірмен у Львові. «У Львові завжди у нас в такий день (ред. День вшанування пам'яті жертв геноциду вірмен) відбувається служба в церкві. І особливо нічого не відбувається» – зазначає пан Анушаван. При тому, “церковному” способу вшанування пам'яті жертв відводиться важливе місце. За словами пана Анушавана, існують також способи вшанування пам'яті і для тих людей, які з тих чи інших причин не можуть відвідати церкву: “Можна і вдома. Один наш вірменський священик ... дав мені цей ... ладан. Дома ставиш свічку, робиш маленький вогонь і все, якщо з певних причин не можеш прийти”.⁵² Накінець, варто вказати, що ця комеморативна практика (ставлення свічок за загиблими), попри те, що в більшості випадків відбувається саме у Вірменській церкві, не є прив'язана до конкретного місця, і може відбуватися в будь-якій іншій церкві. Крім того, у 2015-му році Вірменська апостольська церква канонізувала усіх жертв вірменського геноциду, що стало першим в історії прикладом канонізації жертв геноциду.⁵³ За теорією Джеффри Александера, цей вчинок церкви можна окреслити як репрезентацію природи жертви геноциду вірмен в полі релігії: померлі в часи геноциду тепер сприймаються не тільки як жертви масового вбивства, але як святі мученики, що загинули через свою релігійну приналежність.

Що ж до комеморативних практик про геноцид вірмен у львівській спільноті, то усі респонденти згадали дату 24-го квітня – День пам'яті жертв геноциду, офіційно впроваджений у Вірменії. Не зважаючи на те, що в Україні цей день пам'яті не є визнаний на офіційному рівні, локальні вірменські спільноти в різних містах усе ж проводять певні практики пам'ятання в цю дату. У Львові комеморативна практика в пам'ятний

---

⁵² Запис “2022 Інтерв'ю Анушаван Месропян Ч.2.m4a” 00:41:19 - 00:42:02

URL: https://drive.google.com/file/d/1RT7FDDTBiRIUQmP4wRC_5lmSZS9UITnn/view?usp=share_link

⁵³ Вірменська церква канонізує мучеників геноциду вірмен, Квітень 23, 2015. URL:

<https://www.radiosvoboda.org/a/26975009.html>. (доступ від 15 травня 2023)

день, на яку сходяться представники локальної спільноти, відбувається у церкві: там проводиться служба і, час від часу, від церкви здійснюються заходи, спрямовані на аудиторію і поза спільнотою вірмен. Так, 24-го квітня 2015-го року, на соту річницю геноциду вірмен, під керівництвом Вірменської церкви та вірменської недільної школи при ній, проводилася демонстрація, під час якої ходою від церкви до пам'ятника Шевченку пройшли представники вірменської спільноти та діти, що навчалися у недільній школі. «Ми навіть ... нам дали такі ці костюми дитячі національні. От ну тобто це була от подія» – згадує Ані Саакян про свою участь у ході.⁵⁴ З боку недільної школи при вірменській церкві ця подія слугувала способом ознайомити дітей з історією геноциду вірмен, поясненням того, коли, з ким і чому це відбулося. Також опитуваний пан Анушаван відмітив і вшанування пам'яті 24-го квітня 2018-го року. Тоді за ініціювання обласної вірменської громади “Ахпюр” на території Наукової бібліотеки Національного університету імені Івана Франка було проведено подію, яка включала в себе виставку картин одеського художника вірменського походження Ована Манукяна “Пам'ять сильніша за геноцид” та публічне обговорення за участі науковців та діячів вірменської спільноти.

3.3 Кіно та література як формотворчі елементи культурної пам'яті

Троє опитуваних в інтерв'ю згадували про роль кіно як важливого способу спосіб передачі та поширення пам'яті про геноцид вірмен. Хоч, в Україні не знімали фільмів про геноцид вірмен узагалі, корінна та світова спільнота вірмен зняла низку фільмів на цю тему. Так, опитувана Ані Саакян згадала про напів біографічний фільм «Мама» (вірм. “Meyrig”) французького режисера вірменського походження Анрі Верноя. За

---

⁵⁴ Запис “2023 Ані Саакян.m4a” 00:11:14 - 00:11:20

URL: https://drive.google.com/file/d/1_RT7Z7Ndmn_pjn00VRbhOXr-YlbulErJ/view?usp=share_link

сюжетом фільму, сім'я вірмен, що врятувалася від геноциду, тікає у французьке місто Марсель, де намагаються при звичаїтися до нової обстановки та способу життя. Хоч геноцид у фільмі виступає, скоріше, як умова для розгортання сюжету, а самі події відбуваються уже після геноциду, кіно розкриває певні аспекти як геноциду, так і його впливу на вірменських жителів східних територій Османської імперії. Респонденти вказували, що перегляд фільмів за їх порадою впливає на українського глядача в першу чергу з освітньої точки зору, розповідаючи про геноцид, про який в Україні «майже не говорять». «В загальних рисах дуже розчулило і взагалі я не знав, часто кажуть, що я не знав, що таке було» – розповідає Ані про реакцію на фільм її українських знайомих.⁵⁵ Про важливість кінематографу для репрезентації геноциду вірмен говорив і пан Анушаван Месропян. При тому, на думку пана Анушавана, важливим для вірменської спільноти є зйомка таких фільмів «ззовні» – не вірменами. «Нам цікаво, щоби хтось інший зняв про нашу біль ... Тобто мені цікаво, як іноземець бачить цю проблему» – говорить опитуваний.⁵⁶ Також можна згадати і фільм про людину, яку можна назвати вірменським символом втраченої через геноцид еліти – Комітаса. Вірменський фільм Вігена Чалдраняна, знятий 2016-го року, “Мовчання Вардапета” розповідає історію співака та священика Согомона Согомоняна, названого Комітасом. Комітаса можна назвати народним символом Вірменії. За розповіддю пана Анушавана, Комітас був священиком, що жив на території Туреччини, під час геноциду вірмен був схоплений в Анатолії, і, перебуваючи під арештом та зустрівшись з жахом злочину проти людяності, зійшов з розуму та до кінця свого життя усамітнися. “Коли ми кажем “Комітас”, ми відчуваєм, що в нашій церкві є голос” –

---

⁵⁵ Запис “2023 Ані Саакян.m4a” 00:26:33 - 00:26:40

URL: https://drive.google.com/file/d/1_RT7Z7Ndmn_pjn00VRbhOXr-YlbulErJ/view?usp=share_link

⁵⁶ Запис “2023 Анушаван Месропян.m4a” 00:54:26 - 00:55:58

URL: https://drive.google.com/file/d/1qnBDS1eY4yAPO7vnwf_s7AvH_pQpOSBM/view?usp=share_link

пояснює пан Анушаван.⁵⁷ Можна підсумувати, що респонденти вбачають у кінематографі та візуальному мистецтві про геноцид вірмен механізм афіліативної постпам'яті, який може розповісти широкій аудиторії глядачів, в більшій мірі не вірменського походження, про факт здійснення геноциду, оскільки кіно є прикладом доволі масового продукту, здатний транслювати необхідні наративи на широку аудиторію глядачів.

Культурна пам'ять про геноцид вірмен проявляється також і в літературі. Одним з перших відомих художніх творів на тему геноциду вірмен став роман чеського письменника Франца Верфеля “Сорок днів Муса-Дага”, написаний у 1933-го року. Книга розповідає історію про відстоювання своєї землі та відмову від депортації жителями кількох вірменських сіл на горі Муса-Дага. Крім того, до відомих творів про геноцид вірмен також належать автобіографічна повість “Життя як воно є” Варткеса Тевекеляна, книга “Діти депортації. Моя бабуся була вірменкою” Ірфана Палала (видана в Туреччині), збірка поезії Сони Ван “Танець на піску” та інші. У 2016-му році, за рік після сторіччя геноциду вірмен, за ініціативою американської поетеси вірменського походження Сони Ван, перекладача Анушавана Месропяна та львівського видавництва Старого Лева було видано переклад збірки Сони Ван «Лібрето для пустелі». Книга була представлена на фестивалі Книжковий Арсенал на 101-шу річницю геноциду вірмен.⁵⁸ Вірші, в яких авторка посилається на розповіді родичів, що змогли пережити геноцид, представлені у збірці, розкривають переживання та травматичну постпам'ять авторки про геноцид вірмен. Книга є прикладом як афіліативної, так і сімейної постпам'яті: сімейні історії Сони Ван, що

---

⁵⁷ Запис “2023 Анушаван Месропян.m4a” 00:58:22 - 00:58:26

https://drive.google.com/file/d/1qnBDS1eY4yAPO7vnwf_s7AvH_pQpOSBM/view?usp=share_link

⁵⁸ “Сона Ван: “Поезія Та Культура Допоможе Людям Порозумітися, і Тоді Не Буде Війн”. Wayback Machine. URL: <https://web.archive.org/web/20160502050854/http://starylev.com.ua/news/sona-van-poeziya-ta-kultura-dopomozhe-lyudyam-porozumitysya-i-todi-ne-bude-viyn> (доступ від 12 травня, 2023)

вкладені у вірші, через літературу поширюються на ширшу аудиторію, що є свідченням роботи механізму афіліативної постпам'яті. За словами пана Анушавана, вірші були представлені ним в літературних колах під час читань на тему війни, що, з одного боку говорить про зацікавленість спільноти літературознавців у віршах на тему геноциду вірмен, проте з іншого, за словами пана Анушавана, «коли вийшла книжка, рецензії були, книжка добре розійшлась ... але такого розголосу не було».⁵⁹ З рецензій можна побачити, що книга була позитивно оцінена критиками, літературознавці та журналісти відмічали близькість тексту для українського читача. «Книга ... це вислід духовних шукань Сони Ван, спасіння єдиного тривимірного буття (Я – Рід – Нація), Ідентичності й Пам'яті. ... Текст, що органічно лягає на міно́р зболеної української Душі» – зазначає філолог Ганна КЛименко-СИНЬОК у своїй рецензії на збірку.⁶⁰ В самих віршах проявляються переживання та емоції письменниці щодо подій, яких пережила її родина та значна частина вірменського народу. В рядках «діда мого вбив турок, батька мого вбив німець, сина мого вбив айзер», яка є очевидною метафорою, можна побачити переживання щодо тяглості страждань вірменського народу: від Геноциду вірмен до конфлікту Вірменії з Азербайджаном. Окрім того, в тексті можна побачити і бажання Сони Ван поділитися своїми переживаннями з усім світом, аби Геноцид вірмен не залишився забутим: «одного дня запощу свої слова в інтернеті і побачать усі одразу справжнє обличчя війни».⁶¹ В цих словах, власне, підтверджується суть передачі афіліативної постпам'яті на велику кількість людей, які не були свідками трагічної події та, ймовірно, не знали про цю подію взагалі.

---

⁵⁹ Запис "2023 Анушаван Месропян.m4a" 01:25:39 - 01:25:53

https://drive.google.com/file/d/1qnBDS1eY4yAPO7vnwf_s7AvH_pQpOSBM/view?usp=share_link

⁶⁰ Клименко-Синьок, Г. Сона Ван "Лібрето для пустелі". Читай.ua. URL: <https://chytay-ua.com/blog.php?id=473> (доступ від 12 травня, 2023)

⁶¹ Сона Ван. "Лібрето Для пустелі". Львів: Видавництво Старого Лева, 2016. 172 с. – С. 16

Під час інтерв'ю, опитуваний Богдан Павліш поділився знаннями про пам'ятки вірменської спільноти про загиблих – хачкари.⁶² Хачкар – це пам'ятна плита, зроблена у вигляді кам'яного хреста. За словами опитуваного, особливістю хачкарів є те, що усі вони виготовляються у Вірменії, на запит від різних світових вірменських спільнот, здебільшого, саме для меморіалізації загиблих під час геноциду вірмен. У Львові два хачкари знаходяться у дворі Вірменського Катедрального собору Успіння Пресвятої Богородиці. Важливим є той факт, що перший хачкар у Львові, що був розміщений на території подвір'я церкви, присвячений саме загиблим під час геноциду вірмен, і був встановлений у 2005-му році, на дев'яносту річницю геноциду. Хачкарі також є і на території сучасної Вірменії, історія їх встановлення сягає часів задовго до геноциду вірмен 1915-го року. Крім того, у Вірменії також є і меморіальний комплекс Цицернакаберд (вірм. «Фортеця ластівки»), присвячений пам'яті жертв геноциду. Збудований був ще за часів Радянського союзу архітекторами Артуром Тарханяном і Сашуром Калашяном, а також художником Ованесом Хачатрянном. Конструкція представляє собою 12 кам'яних плит, розташованих по колу, з зовнішньої сторони яких висічено імена діячів, які засуджували злочин проти людяності. В центрі кола розміщено вічний вогонь. Окрім того, збоку від плит зведений обеліск, висотою в сорок чотири метри. За словами пана Анушавана, плити, розташовані навколо вічного вогню, символізують «всі ті округи, де відбулися погроми, де вбивали людей, а то збоку, що піднімається, це символ вечності».⁶³ Майже за 30 років після збудування монумента, вже за часів незалежної Вірменії, у 1995-му році на території комплексу було створено музей геноциду вірмен. Як описує польський культуролог Адам Пом'єчинські, історія

---

⁶² Запис “2023 Інтерв'ю Богдан Павліш.m4a” 00:11:43 – 00:12:30 URL:

<https://drive.google.com/file/d/17ed2Wqs2ZjZ3yVs4IqvXk5-CdHyOymdu/view?usp=sharing>

⁶³ Запис “2023 Анушаван Месропян.m4a” 00:19:20 - 00:19:30

https://drive.google.com/file/d/1qnBDS1eY4yAPO7vnwf_s7AvH_pQpOSBM/view?usp=share_link

геноциду вірмен у музеї викладена у трьох виставкових залах: у першій викладене історичне обрамлення передумов геноциду (карта Вірменії та вірменських поселень в Османській імперії, фотографії та документи, що зображують життя до геноциду); друга зала присвячена безпосередньо подіям геноциду, а третя «інформує про масштаби геноциду».⁶⁴ Комплекс відіграє символічну роль і в міжнародних зв'язках Вірменії: під час приїздів до Єревану його часто відвідують іноземні дипломати та глави держав, зокрема, до прикладу, у 2021-му році пам'ять про жертв геноциду вірмен на території комплексу вшанували представники Верховної ради України. Хачкарі та музейно-меморіальний комплекс слугують одними з найбільших виявів пам'яті про геноцид вірмен в архітектурі та скульптурі.

Загалом, на думку опитуваних, геноцид вірмен в Україні можна назвати недостатньо представленим в Україні та у Львові зокрема. Не зважаючи на різні практики пам'ятання та заходи на день пам'яті жертв, все ж питання геноциду вірмен в Україні є недостатньо висвітленим у медіа та культурі, через що про факт того, що такі події відбувалися, залишається невідомим для українського населення та не обговорюється серед вірмен. «Як на мене дуже under-represented те що називається, недопредставлений ... і у Львові в тому числі» – ділиться Ані Саакян.⁶⁵ Крім того, кіно, література та скульптура в цьому випадку, як і релігія в контексті канонізації жертв геноциду, виступає як механізм інституційного поля естетики, за Джефрі Александером. Показуючи жертв геноциду, образ агресора та та вплив на вижившу групу переслідуваних, мистецтво вибудовує у широкій аудиторії глядачів

---

⁶⁴ Пом'єчинськи, Адам. "Od pamięci stłamszonej do pamięci odzyskanej: Pomnik i Muzeum Ludobójstwa Ormian w Erywanii." *Our Europe. Ethnography–Ethnology–Anthropology of Culture* 6 (2017): 7-14. – 9 С.

⁶⁵ Запис "2023 Ані Саакян.m4a" 00:16:16 - 00:16:23

https://drive.google.com/file/d/1_RT7Z7Ndmn_pjn00VRbhOXr-YIbulErJ/view?usp=share_link

цілісний образ геноциду вірмен. Також, слова опитуваного Анушавана Месропяна про кіно, зняте не вірменином, як погляд “ззовні” можна також протрактувати і за дослідженням Дорі Лауба: знімаючи фільм про геноцид вірмен, не вірменський митець може “повернути” структуровану історію про травму, почуту ним від свідків або нащадків свідків геноциду.

3.4 Політика пам’яті: офіційна vs суспільна

Варто зазначити те, що респонденти виражали занепокоєння і обурення ширшою, державною політикою стосовно геноциду вірмен в Україні. За словами Анушавана Месропяна, через те, що Україна притримується турецького напрямку міжнародної співпраці та неофіційно підтримує сторону Азербайджану у азербайджансько-вірменському конфлікті, геноцид вірмен не був визнаний на державному рівні, а різні спроби його визнання завершуються невдачею. Тут можна навести приклади декількох випадків, коли в тому чи іншому вигляді піднімалося питання про визнання геноциду вірмен на державному рівні. Так, у 2021-му році тодішній міністр внутрішніх справ Арсеній Аваков, який має вірменські коріння, заявив про необхідність визнання Україною Геноциду вірмен. “Давайте і ми візьмемо на себе біль вірменського народу, щоб через пам’ять більше ніколи не повторилася трагедія!” зазначив політик на своїй Facebook-сторінці в дописі за 24 квітня 2021-го року. Раніше, у червні 2013-го року Аваков разом із народним депутатом вірменського походження Віленом Шатворяном зареєстрували проект постанови про визнання геноциду вірмен, проте законопроект не був підтриманий.⁶⁶ При тому, у 2020-му році офіційну заяву щодо не визнання Україною Геноциду вірмен зробив тодішній заступник міністра

---

⁶⁶ Zaxid.net. “У Раді Зареєстрували Проект Постанови Про Геноцид Вірмен.” zaxid.net, 7 червня, 2013. URL: https://zaxid.net/u_radi_zareyestruvali_proekt_postanovi_pro_genotsid_virmen_n1286755 (доступ від 7 травня, 2023)

закордонних справ Василь Боднар. В офіційному документі він зазначив, що Україна не визнає Геноцид вірмен зокрема через те, що Вірменія на офіційному рівні не визнає Голодомор та не допомагає Україні у підтриманні “життєво важливих для України рішень та резолюцій”, а також, що “визначення та вшанування трагічних подій ... є надзвичайно чутливим питанням для стратегічного партнера України — Туреччини”.⁶⁷ Загалом, питання щодо визнання Україною геноциду вірмен залишається актуальним та відкритим та стосується не тільки політики пам’яті, а й політики загалом. З одного боку – Україна, держава, що перебуває в стані війни з Росією багато років налаштовує контакти з Туреччиною та бореться за визнання геноциду власного народу – Голодомору; з іншого – Вірменія, яка, будучи затисненою між недружніми державами, нарощує зв’язки з Росією та домагається визнання геноциду вірмен 1915-го року. Політичні причини, які впливають на відсутність бажання обидвох країн визнати геноцид іншої та збройні конфлікти на території обидвох держав, імовірно, можна назвати основними причинами невизнання геноциду вірмен Україною та Голодомору Вірменією.

При тому, що геноцид вірмен не визнаний Україною на офіційному рівні, а попередні спроби визнати його провалилися, локально, на рівні міських громад, геноцид вірмен є визнаний та вшановується, в тому числі і в співпраці з представниками влади. Як приклад, можна навести і згадану раніше подію на честь 103-ї річниці геноциду вірмен у Львові 2018-го року, що почалася молебнем у Вірменському соборі, а завершилася розмовою про геноцид вірмен в бібліотеці Львівського, а також подію, що відбулася за рік після того, 24-го квітня 2019-го року зі

---

⁶⁷ Стець, Андрій. “Проти Заступника Голови МЗС Відкрили Справу За Лист Про Геноцид Вірмен.” zaxid.net, 6 серпня, 2020. URL: https://zaxid.net/proti_zastupnika_golovi_mzs_vidkrili_spravu_za_list_pro_genotsid_virmen_n150604 (доступ від 7 травня, 2023)

слоганом “Дякуємо Україні за шанс розквітнути знову. Вірмени”, під час якої відбувся перегляд фільму “Шрам”, що розповідає історію про геноцид.⁶⁸ Обидві події відбулися за участю Львівської міської ради. Вшанування пам’яті про геноцид вірмен на локальному рівні є важливою подією й для вірменських спільнот й в інших містах, таких як Ужгород, Київ, Харків, Дніпро та інших. Важливою деталлю є символ пам’яті про геноцид вірмен, розміщений на афішах до дня пам’яті. З 2015-го року символом геноциду вірмен є незабудка: чорно-фіолетова емблема, яка є складовою більшої частини подій, зв’язаних з пам’яттю про геноцид вірмен, в тому числі й у містах України. Крім того, питання, дотичне до геноциду вірмен, підіймалося і на наукових конференціях У 2008-му році У Львові була проведена міжнародна конференція про вірмено-українські історичні зв’язки за участі Канадського інституту українських студій, Мічиганського університету, Українського Католицького Університету та Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства.⁶⁹ В межах конференції йшла мова про матеріальні історичні пам’ятки вірменського народу, архітектуру та історію вірмен на теренах України. Зокрема, піднімалося питання про вірменську радикальну партію Дашнакцутюн, яка в перші роки після геноциду займалася порятунком біженців, відправленням гуманітарно-санітарної допомоги до постраждалих територій, а згодом намагалася втілити ідею заснування окремої незалежної вірменської держави. Можна зробити висновок, що попри відсутність в Україні визнання геноциду вірмен офіційно, пам’ять про жертв геноциду вшановується локально не тільки

---

⁶⁸ “У Львові Вшановують Пам’ять Жертв Геноциду Вірмен в Османській Імперії.” Гал-інфо. URL: https://galinfo.com.ua/news/u_lvovi_vshanovuyut_pamyat_zhertv_genotsydu_virmen_v_osmanskiy_imperii_314230.html. (доступ від 15 травня 2023)

⁶⁹ Бардакчян Кеворк, Франк Сисин, Андрій Ясіновський. “Вірменсько-Українські Зв’язки: Матеріали Міжнародної Наукової Конференції у Львові”, 29-31 Травня 2008. Львів: Кафедра класичних, візантійських і середньовічних студій Українського Католицького Університету, 2011.

представниками вірменських спільнот, але і представниками з-за меж спільнот як в плані комеморативних практик, так і в науковому полі.

Отже, послуговуючись теорією Джефрі Александера, культурна пам'ять про геноцид вірмен є добре репрезентований в полі естетики, ЗМІ та релігії, враховуючи достатньо велику кількість мистецьких творів (кіно, література та скульптура), висвітлення подій до дня пам'яті жертв геноциду в ЗМІ, а також залучення церкви до локальних практик пам'ятання про геноцид вірмен у Львові. При тому, зважаючи на розбіжності у баченні політик пам'яті державою та бажанні локальної вірменської спільноти, репрезентація геноциду вірмен є майже відсутньою у полі державної бюрократії та права, навіть попри неодноразові спроби визнання геноциду на державному рівні з боку представників вірменського етносу в урядових інституціях.

ВИСНОВКИ

Попри те, що офіційна позиція України в питанні визнання геноциду вірмен залишається негативною, враховуючи політичну ситуацію країни та її стратегічних партнерів, локальна вірменська спільнота Львова все ж зберігає пам'ять про геноцид вірмен. Згрубше, практики пам'ятання спільноти є орієнтованими на церкву, як об'єднувальне для групи середовище: більшість заходів та публічних подій, присвячених пам'ятанню про геноцид відбуваються за безпосередньої підтримки львівської Вірменської церкви та залучення її приміщення. Більшість опитаних йдуть до Вірменського кафедрального собору Пресвятої Богородиці, де ставлять свічки та слухають літургію. Тут важливим є не стільки факт відвідання саме вірменського собору, скільки символічні практики, до прикладу, запалення свічки, які можна провести не тільки у вірменській церкві, але й у будь-якій іншій церкві, незалежно від конфесії, або ж узагалі вдома, якщо немає змоги вийти.

Вагоме місце для пам'ятання про геноцид та його репрезентації за межі вірменської спільноти відіграє мистецтво: музика, кінематограф, скульптура. Якщо література та скульптура в основному використовуються як спосіб передачі свого болю, переживань та пам'яті, то кінематограф слугує скоріше як простір для діалогу, при тому, що найкращим для опитуваних буде той фільм, зйомкою якого займався не вірменин, тобто людина, яка відчула біль ззовні.

Основними джерелами для вивчення та пізнання факту геноциду для опитуваних є книги та розповіді про геноцид у школах. Про сімейні історії опитувані дізнавалися від старших родичів, хоч, в цілому, геноцид вірмен залишається в межах родинних розмов як доволі замовчувана тема, ймовірно, зважаючи на травматичну складову події.

В цілому, опитувані виражають думки стосовно того, що в Україні, та у Львові зокрема, геноцид вірмен є недорепрезентований: про подію

знає доволі мала кількість українців та інших жителів країни та Львова, а невизнання Україною геноциду вірмен на офіційному рівні, вочевидь, не покращує ситуацію з висвітленням теми геноциду вірмен.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. “Вірменія”. College of Liberal Arts URL: <https://cla.umn.edu/chgs/holocaust-genocide-education/resource-guides/armenia> (доступ від 7 травня, 2023)
2. “У Львові Вшановують Пам’ять Жертв Геноциду Вірмен в Османській Імперії.” Гал-інфо. URL: https://galinfo.com.ua/news/u_lvovi_vshanovuyut_pamyat_zhertv_genotsydu_virmen_v_osmanskiy_imperii_314230.html. (доступ від 15 травня 2023)
3. Zaxid.net. “У Раді Зареєстрували Проект Постанови Про Геноцид Вірмен.” zaxid.net, 7 червня, 2013. URL: https://zaxid.net/u_radi_zareyestruvali_proekt_postanovi_pro_genotsid_virmen_n1286755 (доступ від 7 травня, 2023)
4. Александер, Джеффри, Рон Айерман, Бернард Гізен, Ніл Смелзер, Пьотр Штомпка. “Cultural trauma and collective identity”. Berkeley: University of California Press, 2004.
5. Альбвакс, Моріс. “Gistorical Memory and Collective Memory.” Collective Memory. URL: <https://marcuse.faculty.history.ucsb.edu/classes/201/articles/80HalbwachsCollMemChar2.pdf> (доступ від 23 травня 2023).
6. Ассманн Ян "Communicative and cultural memory." (2013): 36-43. URL: https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/propylaeumdok/3860/1/Assmann_Communicative_and_Cultural_2013.pdf (доступ від 23 травня, 2023)
7. Астрід Ерл. "Media and Cultural Memory." Walter de Gruyter Берлін, Нью-Йорк, 2009. с. 264
8. Бардакчян Кеворк, Франк Сисин, Андрій Ясіновський. “Вірменсько-Українські Зв’язки: Матеріали Міжнародної Наукової Конференції у Львові”, 29-31 Травня 2008. Львів: Кафедра класичних, візантійських і середньовічних студій Українського Католицького Університету, 2011.

9. Веровшек, Пітер Дж. “Collective memory, politics, and the influence of the past: the politics of memory as a research paradigm”. Vol. Vol. 4, Vol. 3. Politics, Groups, and Identities, 2016.
10. “Вірменська церква канонізує мучеників геноциду вірмен”, Квітень 23, 2015. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26975009.html>. (доступ від 15 травня 2023)
11. Гриценко, Олександр. Президенти і пам'ять. “Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати”. КІС, 2017.
12. Гірш. М. “The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After The Holocaust” Columbia University Press, Нью Йорк. 2012. 309 с.
13. Дмитрієв О.. “Словник української мови. ГЕНОЦИД - тлумачення, орфографія, новий правопис онлайн”. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%93%D0%95%D0%9D%D0%9E%D0%A6%D0%98%D0%94> (доступ від 23.02.2023)
14. Джонс А. “Геноцид. Вступ до глобальної історії” – Київ: Дух і літера, 2019. – 674 с – (Routledge)
15. Запис “2022 Інтерв'ю Анушаван Месропян Ч.2.m4a” 00:34:08 - 00:34:30 URL: https://drive.google.com/file/d/1RT7FDDTBiRIUQmP4wRC_5lmSZS9UITnn/view?usp=share_link (доступ від 6 травня, 2023)
16. Запис “2022 Інтерв'ю Ані Саакян.m4a” 00:03:04 - 00:04:14 URL: https://drive.google.com/file/d/1P5lynpD5NstheE6GMZI3VVviUsHXq_dn/view?usp=share_link (доступ від 6 травня, 2023)
17. Запис “2023 Анушаван Месропян.m4a” 00:54:26 - 00:55:58 URL: https://drive.google.com/file/d/1qnBDS1eY4yAPO7vnwf_s7AvH_pQpOSBM/view?usp=share_link

18. Запис “2023 Ані Саакян.м4а” 00:11:14 - 00:11:20 URL:
https://drive.google.com/file/d/1_RT7Z7Ndmn_pjn00VRbhOXr-YlbulErJ/view?usp=share_link
19. Запис “2023 Інтерв’ю Богдан Павліш.м4а” URL:
<https://drive.google.com/file/d/17ed2Wqs2ZjZ3yVs4IqyXk5-CdHyOymdu/view?usp=sharing>
20. Запис “Інтерв’ю Арутюнов Тігран.м4а” URL:
<https://drive.google.com/file/d/1zSH2OtJZUHrTstr-xxl1Cow3UU-dO3KM/view?usp=sharing>
21. Карут, Кеті. “Trauma: Explorations in Memory”. Балтимор: Johns Hopkins Univ. Press, 1995. 284 с.
22. Клименко-Синьоок, Г. Сона Ван “Лібрето для пустелі.” Читай.ua. URL:
<https://chytay-ua.com/blog.php?id=473> (доступ від 12 травня, 2023)
23. “Конвенція про запобігання та покарання злочину геноциду”. URL:
https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf. (доступ від 26 травня, 2023)
24. Лемкін, Р. “Дії, що становлять загальну (міжнаціональну) небезпеку, вважаються порушенням закону націй”. Raphael Lemkin's 1933 proposal to make extermination of groups an international crime -- prevent genocide international. URL: <http://www.preventgenocide.org/lemkin/madrid1933-english.htm> (доступ від 6 травня, 2023)
25. Наймарк Н., М. “Геноцид: світова історія”. Oxford University Press, 2017. – 193 с.
26. Пом’єчинськи, Адам. "Od pamięci stłamszonej do pamięci odzyskanej: Pomnik i Muzeum Ludobójstwa Ormian w Erywanii." Our Europe. Ethnography–Ethnology–Anthropology of Culture 6 (2017): 7-14.

27. Сендс, Ф. "Східно-західна вулиця." Повернення до Львова. Львів: Видавництво Старого Лева, 2017.
28. Сона Ван: "Поезія Та Культура Допоможе Людям Порозумітися, і Тоді Не Буде Війн" Wayback Machine. URL: <https://web.archive.org/web/20160502050854/http://starylev.com.ua/news/sona-van-poeziya-ta-kultura-dopomozhe-lyudyam-porozumitysya-i-todi-ne-bude-viyn> (доступ від 12 травня, 2023)
29. Стець, Андрій. "Проти Заступника Голови МЗС Відкрили Справу За Лист Про Геноцид Вірмен." zaxid.net, 6 серпня, 2020. URL: https://zaxid.net/proti_zastupnika_golovi_mzs_vidkrili_spravu_za_list_pro_genotsid_virmen_n150604 (доступ від 7 травня, 2023)

ДОДАТКИ

1. Питальник 2022:

- Знайомство(ваше ім'я, коли народилися)
- Чи бачите Ви себе частиною вірменської спільноти?
- Чи були у Вашій родині родичі, які пережили Геноцид вірмен?
- Якщо так, то хто розповів Вам історію про Геноцид?
- Чи вшановуєте Ви пам'ять про вірмен, які загинули в часи Геноциду в день пам'яті Геноциду?
- Чи є у Вас якісь сімейні "ритуали", пов'язані з пам'яттю про геноцид?
- Які у Вас стосунки з українцями? Чи впливає факт того, що ви вірменин/вірменка на ваше повсякденне життя?
- Яким, на вашу думку, чином, можна “вилікуватись” від спільної для цілого етносу вірмен травми?

2. Питальник 2023:

- Загальні питання:
  - Що вам відомо про спільноту вірмен у Львові? Що у цій спільноті є цінним і чи вважаєте Ви себе частинкою вірменської спільноти?
  - Хто розповів Вам про геноцид? Скільки Вам було років?
  - Коли вперше родичі розповіли Вам про геноцид? Хто це був? Якщо не від родини, звідки ви знаєте це, хто вам розповідав, чи де ви то читали? Розкажіть про них.
  - Як вам здається, наскільки вплинули(або не вплинули) розповіді родичів та знайомих на Ваше бачення геноциду вірмен? Що ви відчували в цей момент? Що найбільше запам'яталося? Коли Ви вперше розповіли цю історію комусь? Коли Ви зрозуміли, що хочете з цим працювати?

- Чи вшановуєте Ви пам'ять про вірмен, які загинули в часи Геноциду в день пам'яті Геноциду?
- Про практики пам'ятання:
  - Чи можете ви пригадати якісь пам'ятники, вулиці, меморіали чи музеї, присвячені жертвам геноциду у Вірменії? Можливо є традиції вашого роду/сім'ї, або ви чули про такі, котрі сфокусовані на пригадуванні? А зараз, коли ви в Україні, як це відбувається?
  - Чи Вам відомі приклади репрезентації травми геноциду в культурі та мистецтві вірмен?
  - Якщо це кіно/книги/вистави: чому саме вони добре(чи погано) розкривають питання? Чим вони можуть допомогти для розуміння травми та її опрацювання?
  - Чи потрапляли ви в Україні на приклади висвітлення питання геноциду вірмен?
  - Як вам здається, чи достатньо висвітлено геноцид вірмен в Українському медіа та культурному просторі? У Львові?
  - Як вам здається, як би ви могли докластись до розповіді та поширення інформації про травму геноциду вірмен?
  - Чи відомо Вам про висвітлення геноциду вірмен не з боку вірмен, а з боку українців/львів'ян?
  - Якщо не знають, то в чому бачать причину відсутності репрезентації?
  - Наскільки сильно різняться способи ведення дискусії про геноцид вірмен у Львові та у Вірменії? Що є спільного у підходах обидвох спільнот?
- Додаткові питання:

До Богдана Павліша:

  - Як звучить тема вашого дослідження? Розкажіть детальніше про дослідження.
  - Що стало поштовхом до вивчення історії вірмен?

- Яку роль, на вашу думку, відіграє культура у історії вірмен?
- Чи відомо Вам щось про геноцид вірмен (можливо про його наслідки чи важливість для народу)?
- До Анушавана Месропяна:
  - Яким був досвід перекладання збірки поезії “Лібрето для пустелі”?
  - Який був ефект від прочитання оригіналу та перекладу українською? Чи відчувалася різниця?
  - Як сприйняли його переклад та оригінал книги в оточенні перекладача і поза ним?